

СКОРочЕННЯ В ЛАТИНСЬКОМУ ГОТИЧНОМУ ПИСЬМІ XIII—XVI ст.

(за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові)

Донедавна при дослідженні історії розвитку латинського письма готичному письму приділялося дуже мало уваги, зокрема таким його типам, як курсив та дипломатичне письмо. Останнім часом з'явився ряд праць радянських і зарубіжних вчених, присвячених латинському готичному книжному письму, в яких у тій чи іншій мірі розглядаються окремі питання готичного курсиву, в тому числі його впливу на книжне письмо. У цих працях порушуються деякі питання теорії латинських скорочень¹. Готичному курсивові присвячена спеціальна стаття Л. І. Кисельової², яка є продовженням традиції у дослідженні походження латинського готичного письма палеографів О. А. Добіаш-Рождественської та Т. В. Луїзової. Готичним письмом займається також В. Л. Романова³.

Слід сказати, що матеріал, на якому базували свої висновки згадані дослідниці, в основному французького походження. Готичний курсив сьогодні мало привертає увагу дослідників.

Чим пояснюється, що дослідники захоплюються насамперед книжним письмом на шкоду двом іншим типам письма: дипломатичному та курсивному? На нашу думку, останній тип, який за своїм значенням для історика займає чи не першорядне (або друге після дипломатичного письма) місце, не привертає увагу дослідника-палеографа через свою недосконалість (з нього відпадають такі елементи, як ініціал, орнамент і т. п.), значний індивідуалізм писарів і, зрештою, дуже великий обсяг дослідного матеріалу. Тим часом усім історикам-архівістам відомо, яке практичне значення мають дослідження саме курсиву як ділової архівної писемності.

Враховуючи специфіку документальної бази ЦДІА УРСР у Львові, у якому більшість матеріалів XV—XVI ст. написана латинським готичним курсивом, навряд чи треба підкреслювати важливість вивчення цього типу латинського письма. Використання історичних джерел вимагає вивчення курсиву (поряд з дипломатичним письмом), тим більше, що він у розглядуваний період переважає у всіх латинських пам'ятках, написаних на папері та пергаменті.

Відсутність українського посібника з латинської палеографії, а також те, що у вузах УРСР поки що не читається курс латинської палеографії (на історичних факультетах університетів Москви та Ленінграда такий курс є), вимагає розроблення деяких практичних питань палеографії, створення палеографічних таблиць, словників скорочень і т. п. Вони зможуть послужити в дальшому певним доробком для теоретичних висновків.

У світлі нової теорії розвитку письма⁴, яка дає ключ для розв'язання багатьох питань палеографії, потрібен новий підхід до вивчення латинського готичного курсиву. Зокрема, слід гадати, будуть переглянуті деякі питання скорочень цього типу письма.

¹ В. Л. Романова. Книжное готическое письмо во Франции в XIII—начале XIV в. (по материалам рукописного собрания ГПБ).— Средние века (далі—СВ), вып. 29. М., 1966, стор. 246, та ін.

² Л. И. Киселева. О происхождении готического курсива.— СВ, вып. 26. М., 1964, стор. 27—53.

³ В. Л. Романова. К вопросу о номенклатуре так называемого готического письма рукописных книг XIII—XV вв.—СВ, вып. 23. М., 1963; А. Д. Люблинская. Латинская палеография. М., 1969 (параграф про готичне книжне письмо XIII—XV ст. написаний В. Л. Романовою, а параграфи про готичне канцелярське письмо—Л. І. Кисельовою).

⁴ А. Д. Люблинская. Новая теория развития позднеримского письма.— СВ, вып. 11, М., 1958, стор. 145—155.

Серед праць словникового типу, які до деякої міри послужили взірцем для наших матеріалів, крім словників Вальтера і Шассана, слід назвати відомий з багатьох видань класичний словник скорочень латинської мови Адріано Каппеллі⁵.

У цій статті підібрано матеріал, який при дальшому збільшенні та поглибленні може стати основою для вивчення історії розвитку латинського письма на найбільш віддалених периферіях його поширення. Цей невеликий матеріал може допомогти також у практичних цілях — при читанні документів розглядуваного періоду.

У словничок включено 135 скорочень, виписаних з таких документальних матеріалів ЦДІА УРСР у Львові: фонди 1—18 (городські та земські суди), які дають найбагатший матеріал для вивчення курсиву, фонд 52 (Магістрат міста Львова), фонд 131 (колекція грамот на пергаменті), окремі пергаментні документи фонду 134 (матеріали про шляхетські маєтки та становище в них селян XVI—XVIII ст.), фонд 181 (Ланцкоронські, графи), фонд 201 (греко-католицька митрополича консисторія у Львові) та ін. Слід зазначити, що в переліченому комплексі матеріалів переважають документи XV—XVI ст. Із XIV ст. походить найдавніша книга м. Львова за 1382—1389 рр.⁶ та кілька десятків пергаментних грамот, а з XIII ст. — тільки одна булла папи Григорія IX⁷. Усі матеріали в основній своїй масі написані курсивом, тільки деякі документи — дипломатичним письмом. Крім цього, частина документів написана дипломатичним письмом з меншим або більшим впливом курсиву.

Слово, як видно з наведених матеріалів (див. таблицю), може скорочуватися трьома способами: 1) недописування слова або його усічення (суспенсія); 2) пропущення однієї або кількох літер (контракція); 3) за допомогою знаків, що мають спеціальне значення.

При скороченні слова, як правило, ставився знак скорочення, хоч непоодинокими є випадки, коли знаку немає. Загальний знак скорочення у вигляді риски вживається переважно у дипломатичному письмі, в курсивному він зустрічається дуже рідко. В останньому переважає знак у вигляді дуги. Загальні знаки скорочень у курсиві та дипломатичному письмі мають такі форми:

v, z, u, u, e, e, e, m, n, e

та ін. (два останні знаки взяті з папських булл). Як видозміна загального знаку скорочення у вигляді риски у папській канцелярії вживалася риска з крапкою посередині¹⁰.

При суспенсії відривається або не дописується кінцева частина слова, про що говорить знак скорочення, який при суспенсії, як правило, не пропускається. Чим більше не дописано слово, тим важче його прочитати. Це підтверджується при розшифруванні сигл, тобто такому усіченні слова, коли залишається лише початкова буква. Недописування переважає в курсивному письмі актових книг, і загалом можна твердити що у курсиві порівняно з книжним письмом його більше.

Сигли, як крайній момент недописування слова, у письмі пергаментних грамот XIV—XV ст. зустрічаються рідко. У XVI ст. кількість їх збільшується. У курсивному письмі актових книг XIV—XV ст. сигл більше, ніж

⁵ A. Cappelli. Lexicon abbreviaturarum quae in lapidibus, codicibus et chartis praesertim medii-aevi occurrunt. Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Milano 1899.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 1.

⁷ Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 1.

⁸ Там же, ф. 134, оп. 2, спр. 155.

⁹ Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 13.

¹⁰ Там же, ф. 131, оп. 2, спр. 79.

у пергаментних документах цього часу. У розглядуваний період при сиглах писарі застосовували різні знаки скорочень або вживали їх без знаків. Сигли вживають здебільшого для частовживаних слів: гріш, він е, отець, пан, староста і т. п. Це дещо полегшує їх розшифрування. Зважаючи на те, що іноді писарі застосовували сигли довільно, часто лише шляхом порівняння слів у різних судових записках можна прочитати ту чи іншу сиглу.

При суспенсії слів у XIV — на початку XV ст. помічаємо незначний процент виносних літер. Це явище пізніше відмирає, і виносні літери вживаються при контракціях. Складова суспенсія¹¹, коли при скороченні слова зберігаються початкові літери складів даного слова,— явище дуже рідке в наших текстах.

Із контракцій як способу скорочення слова застосовується переважно чиста контракція (тобто контракція, при якій зберігається одна або кілька літер з початку та з кінця слова), рідше — мішана контракція.

Виносні літери, які можна зарахувати до контракції, в судових актах та пергаментних грамотах вживаються в кінці, як виняток — в середині слова. Переважно виносяться літери «m», «o», «t». Нами засвідчено винесення від однієї до чотирьох літер (наприклад, purifica^{onis} — purificationis — очищення).

Спеціальні знаки, які мають чітке визначення, досить поширені в наших документальних матеріалах. Найбільш поширені з них: а) знаки, що замінюють «cop» та «us»; б) знак у вигляді цифри 7 — замінює «et», особливо у актах та грамотах більш раннього періоду; в) спеціальні скорочення літеросполучень, що починаються на «r» та «q»; г) знак на означення сполучення «gum» та ін.

У XVI ст. засвідчуються неправильне вживання досить поширеного скорочення «rgo» та здегенеровані знаки скорочень при приїменниках та префіксах з початковою літерою «r», які зазнали суттєвих змін. Слід зазначити комбінацію виносних літер та спеціальних знаків, які виносяться разом з ними.

Питання кількості скорочень на сторінці входить в характеристику письма і говорить про загальний напрям його розвитку¹². Як правило, пергаментні грамоти розглядуваного періоду, незалежно від того, як вони написані — дипломатичним письмом чи курсивом,— у кількісному відношенні мають менше скорочень, ніж чорнові, зроблені наспіх записки гродських та земських судових писарів. У деяких грамотах скорочень дуже мало¹³. Кількість скорочень залежить від того, для якої мети призначався документ чи запис, а не від бажання заощадити матеріал. Загальновідомо, що в XV ст. пергамент був дорожчий від паперу, проте скорочень в пергаментних документах менше, ніж у паперових. Заощадження часу чи традиція — ось два фактори, від яких залежить уживання абrevіатур у XV—XVI та пізніших століттях.

Який процент абrevіатур серед загальної кількості слів в окремих актових записах? Для ілюстрації порівняємо ряд записів з кінця XIV та першої половини XV ст. У записі № 13 найдавнішої книги Львова (стор. 3) на 62 слова вживається 33 скорочення; у записі № 244 (стор. 50) на 37 слів — 28 скорочень (рука іншого писаря); у записі № 248 (стор. 51) на 43 слова — 27 скорочень (рука, як у № 244); у записі № 638 (стор. 149) на 38 слів — 20 скорочень (рука третього писаря).

У записах курсивом за 1427 р. сяноцької земської книги¹⁴ (стор. 46) на 105 слів ужито 50 скорочень; на цій же сторінці у записі рукою іншого

¹¹ W. Semkowicz. Paleografia łacińska. Kraków, 1951, стор. 465.

¹² С. С. Неретина. Из истории каролингского минускула в Северной Франции в середине IX в.— СВ, в. 29, М., 1966, стор. 197.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 62.

¹⁴ Там же, ф. 16, оп. 1, спр. 1.

№ п. п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
1	<i>aliq^o</i>	Aliquo	яким-небудь	IV чв. XV ст.
2	<i>ben^r</i>	benedictionem	благословення	II чв. XIII ст.
3	<i>c</i>	capitaneus	староста	IV чв. XV ст.
4	<i>cg</i>	cuius	якого	IV чв. XV ст.
5	<i>canc⁷</i>	cancellarius	канцлер	II чв. XVI ст.
6	<i>c̄cumfēncialit̄</i>	circumferencialiter	довкруги	IV чв. XV ст.
7	<i>ciuitat^f</i>	ciuitatis	міста	IV чв. XIV ст.
8	<i>gm̄is</i>	communis	спільний	II чв. XV ст.
9	<i>cont⁻</i>	contra	проти	I чв. XV ст.
10	<i>ctingit</i>	[si]contingerit	[якщо] б трапився	IV чв. XIV ст.
11	<i>coz^p</i>	coram	у присутності	III чв. XV ст.
12	<i>d.</i>	dominus	пан	III чв. XVI ст.
13	<i>de</i>	de	з	IV чв. XIV ст.
14	<i>dimidiu⁻</i>	dimidium	половина	IV чв. XIV ст.
15	<i>Днр</i>	dominus	пан	IV чв. XV ст.
16	<i>do:</i>	domini	пана	III чв. XVI ст.
17	<i>d:^s</i>	dominus	пан	III чв. XVI ст.
18	<i>dt</i>	dedit	він дав	I чв. XV ст.
19	<i>e</i>	est	він е	I чв. XV ст.
20	<i>ef</i>	est	він е	IV чв. XIV ст.
21	<i>ff</i>	eciam	також	IV чв. XIV ст.
22	<i>eigd^r</i>	eiusdem	цього ж	IV чв. XIV ст.
23	<i>eps^r</i>	episcopus	єпископ	II чв. XIII ст.

Продовження табл.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
24	ff	feria	день	III чв. XV ст.
25	ff	fertones	фертони	IV чв. XIV ст.
26	ffa	feria	день	IV чв. XV ст.
27	f ^o bz	ferionibus	фертонами	IV чв. XIV ст.
28	gf	grossos	гроші	III чв. XV ст.
29	g ^o f	grossis	грошами	I чв. XV ст.
30	gff	grossorum	грошів	IV чв. XIV ст.
31	gff	grossorum	грошів	IV чв. XIV ст.
32	gff	grossis	грошами	IV чв. XIV ст.
33	ho:	honestus	чесний	IV чв. XVI ст.
34	hom ^o bz	hominibus	людям	III чв. XV ст.
35	i ^o	minus	менше	IV чв. XIV ст.
36	ia ^o	iam	вже	II чв. XV ст.
37	id ^o	idem	те ж	IV чв. XV ст.
38	i ^e	ille	той	I чв. XV ст.
39	7	in	в	I чв. XV ст.
40	it ^o	item	також	I чв. XV ст.
41	iudic ^o	[in]iudicio	[в] суді	IV чв. XIV ст.
42	iud. ^o	[in]iudicio	[в] суді	IV чв. XIV ст.
43	Kl ^o	[ante diem] kalendas	[перед днем]... ка ленд	II чв. XIII ст.
44	lane ^m	laneum	лан	IV чв. XIV ст.
45	Leop.	Leopoliensis	львівський	III чв. XVI ст.
46	libe ^o	libere	вільно	IV чв. XIV ст.
47	tlz	librom	фунт	I чв. XIV ст.

Продовження табл.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
48	<i>lp</i>	lapides	камені*	I чв. XIV ст.
49	<i>lp^{o3}</i>	lapidibus	каменями	IV чв. XIV ст.
50	<i>las^r</i>	litteras	листа	IV чв. XIV ст.
51	<i>M.</i>	millesimo	в тисячному	III чв. XVI ст.
52	<i>m²</i>	mihi	мені	III чв. XV ст.
53	<i>s²</i>	mihi	мені	I чв. XV ст.
54	<i>menβ</i>	mensis	місяця	IV чв. XV ст.
55	<i>mēte</i>	mente	розумом	IV чв. XV ст.
56	<i>Mi^o</i>	millesimo	в тисячному	I чв. XV ст.
57	<i>mōstio^o</i>	monasterio	монастирю	III чв. XIV ст.
58	<i>mrcf</i>	marcis	гривнами	IV чв. XV ст.
59	<i>mrcf</i>	marcis	гривнами	II чв. XV ст.
60	<i>n^cnon</i>	nequon	також	IV чв. XIV ст.
61	<i>no.^m</i>	notatur	відмічається	I чв. XV ст.
62	<i>nob:</i>	nobilem	шляхетного	III чв. XVI ст.
63	<i>non &</i>	notandum	треба відмітити	I чв. XV ст.
64	<i>o17</i>	omnium	усіх	II чв. XV ст.
65	<i>P.</i>	pater	отець	III чв. XVI ст.
66	<i>p^o</i>	post	після	IV чв. XV ст.
67	<i>p^c-9</i>	primus	перший	II чв. XV ст.
68	<i>p²7</i>	primum	першого	II чв. XV ст.
69	<i>palt^o</i>	palatinus	воевода	I чв. XVI ст.
70	<i>pignis^s</i>	pignoris	заставу	IV чв. XIV ст.
71	<i>p^ofatis</i>	praefatis	раніше згаданим	III чв. XVI ст.

Продовження табл.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
72	<i>prafatum</i>	prae fatum	раніше згаданого	III чв. XVI ст.
73	<i>p.m</i>	primum	першого	I чв. XV ст.
74	<i>p^o</i>	pro	за	IV чв. XVI ст.
75	<i>pp^{te}</i>	proprietate	власністю	IV чв. XV ст.
76	<i>p^t</i>	preter	крім	I чв. XV ст.
77	<i>Q</i>	quod	що	I чв. XVI ст.
78	<i>q̄</i>	que	яка	IV чв. XIV ст.
79	<i>q'</i>	que	яка	I чв. XV ст.
80	<i>q</i>	quod	що	IV чв. XIV ст.
81	<i>qδ^e</i>	quod	що	II чв. XIII ст.
82	<i>qδ^o</i>	quod	що	I чв. XVI ст.
83	<i>qδ^o</i>	quod	що	II чв. XIII ст.
84	<i>q̄m̄lz</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
85	<i>q̄m̄lzt</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
86	<i>q̄n̄</i>	quando	коли	IV чв. XIV ст.
87	<i>q̄nt^m</i>	quantum	скільки	IV чв. XIV ст.
88	<i>Q^o</i>	quietatio	квитанція	IV чв. XVI ст.
89	<i>q^oq^o</i>	quidquid	що б не	IV чв. XIV ст.
90	<i>quart^f</i>	quarta	четверта	IV чв. XIV ст.
91	<i>quotq^ot</i>	quotquot	скільки б не	III чв. XV ст.
92	<i>q^ol^z</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
93	<i>R</i>	registratum	zareєстровано	III чв. XV ст.
94	<i>R</i>	relacio	реляція	I чв. XV ст.

Продовження табл.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
95	<i>R</i>	reuerendissimus	всечесніший	III чв. XV ст.
96	<i>R^{di}</i>	reuerendi	всечесного	II чв. XV ст.
97	<i>resuando</i>	reseruando	зберігаючи	III чв. XV ст.
98	<i>regguit</i>	recognouit	він заявив	IV чв. XIV ст.
99	<i>R^m</i>	registrum	реєстр	I чв. XV ст.
100	<i>R mor⁷</i>	reuerendissimorum	всечесніших	II чв. XVI ст.
101	<i>R^o</i>	relacio	реляція	I чв. XV ст.
102	<i>R.P.</i>	Regni Polonie	Польського Королівства	III чв. XVI ст.
103	<i>RP</i>	reuerendissimus pater	всечесніший отець	I чв. XVI ст.
104	<i>rsd</i>	residuis	тим, що залишилися	II чв. XV ст.
105	<i>S.</i>	sancti	святого	II чв. XVI ст.
106	<i>S</i>	Stanislai	Станіслава	I чв. XV ст.
107	<i>s'</i>	sibi	собі	IV чв. XIV ст.
108	<i>salt^s</i>	salutem	привітання	IV чв. XIII ст.
109	<i>sb</i>	sub	під	IV чв. XIV ст.
110	<i>scor⁷</i>	sanctorum	святих	II чв. XV ст.
111	<i>seren^p mor⁷</i>	serenissimorum	найясніших	II чв. XVI ст.
112	<i>f^m</i>	secundum	другого	IV чв. XIV ст.
113	<i>sot</i>	solut	він заплатив	I чв. XV ст.
114	<i>f^s</i>	secundus	другий	IV чв. XIV ст.
115	<i>st⁷</i>	sunt	вони є	IV чв. XIV ст.
116	<i>suicijs</i>	seruiciis	послугами	III чв. XV ст.
117	<i>sup⁷</i>	super	на	IV чв. XIV ст.

Продовження табл.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
118	ſz	sed	але	I чв. XV ст.
119	t ^z	tenetur	він є зобов'язаний	IV чв. XIV ст.
120	t ^z -9	terminus	термін	II чв. XV ст.
121	t ^z c 7	tercium	третього	I чв. XV ст.
122	Тcia	tercia	третя	III чв. XV ст.
123	TL	terrae Leopoliensis	львівської землі	III чв. XVI ст.
124	t ^m	tantum	стільки	III чв. XV ст.
125	tolit ^o	totaliter	цілком	IV чв. XIV ст.
126	to. ^m	totum	увесь	I чв. XV ст.
127	triu ^z	trium	трьох	I чв. XVI ст.
128	ut	uel	або	IV чв. XIV ст.
129	uniu ^s	uniuersis	усім	II чв. XV ст.
130	valenti ^z	valentibus	тими, які мають вартість	IV чв. XIV ст.
131	vendicois	vendicionis	продажу	IV чв. XIV ст.
132	ven ^{liu}	venerabilium	преподобних	III чв. XV ст.
133	via	[in] vigilia	напередодні	II чв. XV ст.
134	way &	wayeuoda	воєвода	II чв. XV ст.
135	z	est	він є	IV чв. XIV ст.

* Камені воску як одиниця ваги.

писаря на 74 слова — 44 скорочення. Як у першому, так і в другому записі сяноцької земської книги вживаються прізвища, які дуже рідко скорочуються, що збільшує процент нескорочених слів. Отже, можна вважати, що наприкінці XIV та в першій половині XV ст. у курсивному письмі скорочені слова становлять 50—75% всіх слів. Це значить, що скорочується кожне друге, а іноді навіть кожне слово.

Такий великий процент скорочених слів у документах ЦДІА УРСР у Львові вимагає складання спеціального словника типових і часто вжи-

ваних абревіатур, своєрідність яких не врахована у жодному виданні¹⁵. Основою словника могли б служити окремі матеріали, подані у вигляді невеликих словничків на зразок пропонованого. Однак при складанні словника скорочень слід було б врахувати так званий дукт (послідовність нанесення елементів літери), що відіграє важливу роль при палеографічних дослідженнях. Такий словник допоміг би при роботі над документальними джерелами історикам. Нарешті, він полегшив би щоденну працю архівістів над матеріалами середньовіччя.

Э. И. Ружицкий

СОКРАЩЕНИЯ В ЛАТИНСКОМ ГОТИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ XIII—XVI вв.
(по материалам ЦГИА УССР во Львове)

Резюме

Для латинского письма документов XIII—XVI вв., хранящихся в ЦГИА УССР во Львове, как и для всего дипломатического и курсивного готического письма Центральной и Восточной Европы, характерны в основном три типа сокращения слов: суспенсии, контракции и специальные знаки. Изучение их представляет прежде всего практический интерес в связи с малой изученностью этого письма в славянских странах. Небольшой словарь из 135 сокращений, помещенный в статье, окажет помощь при работе над документальными источниками.

В. Й. Горбоець

ДІАРІУШІ — ВИЗНАЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ
ПИСЕМНОСТІ XVIII ст.

Чільне місце в мемуарній прозі XVIII ст. посідають *діаріуші* — щоденники (польськ. *diariusz* / лат. *diarium*). Це — щоденні записки про адміністративно-політичну діяльність правителя держави, урядовця краю і т. п. Безсумнівно, що згадуваний С. Величком діаріуш Самійла Зорки¹, «секретаря» Б. Хмельницького, являв собою саме такий щоденник про діяльність гетьмана. Від XVIII ст. лишилося три основних різновиди пам'яток цього жанру.

1. *Щоденники про поточну діяльність гетьмана*, які велися, як правило, канцеляристами з його почту. З погляду жанрово-стилістичного — це документальні хроніки, що нагадують поділені за числами місяця оповіді-репортажі (часто досить захоплюючі) про події, пов'язані з візитами гетьмана до царя та придворних сановників. Сюди можна віднести: «Діаріуш...» М. Ханенка, писаний за гетьмана І. Скоропадського у 1772 р.², «Краткий журнал» невідомого автора з описом поїздки гетьмана Д. Апостола до Москви 1728 р., ряд діаріушів про перебування гетьмана в Росії, опрацьованих згодом у щоденник Генеральної військової канцелярії.

¹⁵ Якщо не рахувати дуже споріднених матеріалів XIV—XVII ст., поданих Т. В'єжбовським в кінці архівного посібника для істориків та юристів. T. W i e r z b o w s k i. Vademecum. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich. Warszawa, 1908.

¹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов, т. I. К., 1848, стор. 6.

² Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского... okazji и церемоний також и в канцелярии войсковой отправуемых дел, наченный 1722 году и оконченный в том же году... Войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. Виданий О. Бодяньским. М., 1858.